

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ,
МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
Національний авіаційний університет

МЕТОДИКА ВИКЛАДАННЯ
НАВЧАЛЬНИХ ДИСЦИПЛІН
В КОНТЕКСТІ ПІДГОТОВКИ
ДО ЗОВНІШНЬОГО
НЕЗАЛЕЖНОГО ОЦІНЮВАННЯ

Матеріали
V міжрегіонального
семінару

Київ 2011

Методика викладання навчальних дисциплін в контексті підготовки до зовнішнього незалежного оцінювання: матеріали V міжрегіонального семінару, м. Київ, 23 квітня 2010 р., Національний авіаційний університет / редкол. Н.П. Муранова та ін. – К. : НАУ, 2011. – 184 с.

Збірник містить матеріали доповідей семінару, в яких висвітлено основні проблеми впровадження технологій тестування як основного засобу перевірки знань абітурієнтів та можливі шляхи підвищення якості знань, умінь, навичок. Запропоновано методику використання тестових завдань, впровадження якої в навчальний процес поліпшить його ефективність, якість змісту доуніверситетської підготовки як найважливішої ознаки вступу до вищого навчального закладу. Відображено реальний досвід, подано рекомендації щодо вдосконалення методики та методологічних підходів до викладання навчальних дисциплін.

Для викладачів та учнів загальноосвітніх навчальних закладів, слухачів підготовчих курсів.

Редакційна колегія:

Н.П. Муранова – канд. пед. наук, доц., завідувач кафедри базових і спеціальних дисциплін Інституту доуніверситетської підготовки Національного авіаційного університету (*головний редактор*).

С.І. Черілко – начальник навчально-методичного відділу Інституту доуніверситетської підготовки Національного авіаційного університету (*відповідальний секретар*).

О. Є. Бугайов – канд. техн. наук, доц. кафедри іноземних мов за фахом Національного авіаційного університету;

В.О. Слухай – викладач кафедри базових і спеціальних дисциплін Інституту доуніверситетської підготовки Національного авіаційного університету;

В.М. Варенко – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри українознавства Національного авіаційного університету

Рекомендовано до друку науково-методично-редакційною радою Інституту доуніверситетської підготовки Національного авіаційного університету (протокол № 4 від 29.04.2010 р.)

МЕТОДИКА ВИВЧЕННЯ ФОРМ ОСОБОВОГО ДІЄСЛОВА НА ПІДГОТОВЧИХ КУРСАХ В КОНТЕКСТІ ПІДГОТОВКИ ДО ЗОВНІШНЬОГО НЕЗАЛЕЖНОГО ОЦІНЮВАННЯ

Центральне місце в граматичній структурі української мови належить дієслову й іменникові [5; 44]. Саме ці дві частини мови утворюють серцевину основної синтаксичної одиниці – речення і, виконуючи роль головних членів, об'єднують навколо себе другорядні члени. Дієслово, крім того, служить єдиним головним членом більшості односкладних речень.

З морфологічних властивостей кожної частини мови на особливу увагу заслуговує формотворення, оскільки «вивчення словозміни становить суть усього розділу про частини мови» [1; 119]. Дієслівні утворення відрізняються словозміною: три з них (інфінітив, дієприслівник, форми на *-но*, *-то*) не змінюються, дієприкметник відмінюється, особове дієслово дієвідмінюється – має форми особи, роду, числа, часу і способу. Щоб домогтися засвоєння слухачами підготовчих курсів системи форм цього найскладнішого дієслівного утворення, треба вдумливо добирати дидактично обґрунтовані методи і прийоми навчання, пам'ятаючи при цьому, що «подати слухачам ґрунтовні та систематизовані наукові знання – це значить виробити в них певний науковий світогляд» [3; 129].

Крім того, осмислення ієрархії дієслівних категорій, розмаїття способів вираження їхніх форм, взаємозв'язків між ними потребує напруженої розумової роботи, що сприяє розвитку логічного мислення та інтелектуальних здібностей слухачів.

Дієслову та деяким його формам приділено багато уваги за навчальною програмою загальноосвітньої школи. Тому, розпочинаючи вивчати цей розділ на підготовчих курсах, викладач має виділити підрозділи змісту навчальної робочої програми, вивчення яких передбачене програмою зовнішнього незалежного оцінювання.

Мета роботи над підрозділами програми:

– повторити, розширити, поглибити й систематизувати знання слухачів з певної теми, уникаючи дублювання видів робіт, які широко практикуються в загальноосвітній школі, та використовуючи специфікацію ЗНО, способи й засоби навчання, що пробуджують пізнавальний інтерес слухачів підготовчих курсів, вимагають самостійного аналізу мовних явищ.

Мета вивчення у відповідності до робочої навчальної програми форми особового дієслова:

1. Домогтися усвідомленого засвоєння відомостей про відповідні форми дієслів у зв'язку з уже вивченим та формувати вміння правильно використовувати їх в усному й писемному мовленні. Під час опрацювання дієслівних форм, що вивчалися чи не вивчалися раніше, на чільному місці мають бути методичні прийоми пошукового характеру, які створюють умови для осмислення відповідних мовних явищ і розвивають творчі сили слухачів, – колективні, групові й індивідуальні завдання на аналіз та зіставлення словоформ із подальшими висновками, стилістична характеристика їх у контексті, добір ілюстрацій, складання узагальнювальних таблиць, планів повідомлень на певну тему з доббором прикладів, аналіз та оцінювання відповідей однокласників і виконаних ними завдань тощо.

Вивчення формотворення будь-якої частини мови передбачає два рівні: теоретичний – засвоєння правил творення і вживання форм та практичний – формування вмінь і навичок правильного використання їх. У процесі навчання обидва рівні взаємодіють. Однак при цьому перевагу слід надавати практичній роботі слухачів, адже у процесі виконання письмових чи усних завдань, застосовуючи теоретичні відомості на практиці, слухачі глибше осмислюють і запам'ятовують відповідні правила й одночасно навчаються використовувати їх у мовленні. Серед практичних завдань, що забезпечують активну розумову роботу слухачів і усвідомлене засвоєння знань про форми дієслів, ключовими є морфологічний аналіз з обґрунтуванням (посиланням на показники форм), формотворення, тестові завдання, що передбачають взаємозв'язок різних рівнів мови – морфологічно-морфемний розбір, коментування звукових змін, орфограм, вимови певних форм, розвиток мовлення.

Особове (дієвідміюване, предикативне) дієслово є центральним у системі дієслівних утворень: йому властиві всі дієслівні категорії і своєрідна словозміна

2. Дієвідміювання, що реалізується відповідними мовними засобами. «Провідною ознакою дієвідміювання є зміна за особами» [2; 168].

У загальноосвітній школі особові форми дієслова вивчаються (переважно на практичному рівні) досить докладно, але неповно: учні, згідно з програмою, навчаються змінювати дієслова в теперішньому і простому майбутньому часі, визначати особу й дієвідміну, обґрунтовувати написання закінчень тощо. слухачі мають передусім усвідомити значення категорії особи та її форм, зокрема:

- категорія особи - це словозмінна дієслівна категорія, яка виражає відношення дії або стану до її виконавця чи носія з погляду мовця;
- в українській мові вона функціонує в шести формах – трьох однини і трьох множини, кожна з яких має відповідне значення й вираження: перша вказує, що дію виконує мовець (однина) або група осіб, до якої він належить (множина); друга виражає дію, пов'язану зі співрозмовником (однина) чи співрозмовниками (множина); третя - дію, яку виконує той (однина) або ті (множина), хто участі в розмові не беруть. Гарні наслідки з погляду усвідомлення семантики особових форм дає письмове завдання на словозміну дієслів у словосполученнях (напр., *перекладати текст* або *знати мову*) з усним коментуванням під час перевірки кожної особової форми.

3. Визначенням виконавця дії, названої дієсловом щодо мовця.

У процесі опрацювання особових форм слухачі підготовчих курсів повинні також ознайомитися з дієсловами, які мають неповну особову парадигму, тобто вживаються тільки в 3-й особі однини і множини. Щоб пробудити пізнавальний інтерес та домогтись активного мислення й міцного засвоєння відповідних відомостей, доцільно запропонувати слухачам проблемне завдання: утворити особові форми дієслів, напр.: *текти*, *колоситись*, (по одному для кожного ряду чи групи). Після перевірки завдання слухачі роблять висновки: дієслова, які називають дію або стан, не сумісні з людиною, мають лише форму 3-ї особи однини і множини.

Вивчаючи на підготовчих курсах значення особових форм, слухачі мають повторити і деякі особливості вживання їх, зокрема про пошанну форму 2-ї особи множини, узагальнене значення 2-ї особи однини та неозначено-особове - 3-ї особи множини. Розгляд пошанної форми доречно поєднати з роботою над розвитком мовлення слухачів: вони складають привітання або лист, адресовані людині старшого віку. Для ознайомлення школярів із формами дієслів, ужитих з узагальнено- та неозначено-особовим значенням, варто використати прислів'я та приказки, у яких слухачі виділяють дієслова й закінчення в них, визначають особу й число та з'ясовують, кому приписується дія. Наприклад: 1. *Згаяного часу і конем не доженеш.* 2. *Чого в молодості навчишся, те на старість - як знайдеш.* 3. *Труднощі перемагають розумом, а небезпеку - досвідом.* 4. *Обіцяного три роки ждуть.*

На занятті, присвяченому розглядові категорії особи, слід повідомити, що за особами змінюються дієслова теперішнього і простого майбутнього часу та наказового способу. Однак практична робота зосереджується на дієсловах теперішнього і майбутнього часу, відомих слухачам із загальноосвітньої школи. При цьому підкреслюється зв'язок категорії особи з особовими займенниками, але акцент переноситься на формальні показники - закінчення.

Основними вправами, що стосуються творення особових форм, є частковий морфологічний розбір - визначення особи, числа та дієвідміни (у т.ч. й за поданими закінченнями), творення від інфінітивів (за можливості) особових форм, зокрема 2-ї і 3-ї однини та 1-ї і 2-ї множини, виділення в них закінчень, позначення (якщо є) звукових змін: *колихатись (колишеишся, колишетесь...), бігти, жевріти, колоситися, розплакатися* й т.д.

Позитивно впливає на засвоєння особових форм дієслова використання тестів на встановлення відповідності (теоретичні відомості і приклади до них), вибіркового словникового диктанта: пропонувані дієслова слухачі записують у три колонки за особами - 2-га однини та 1-ша і 2-га множини, позначаючи особові закінчення: *косиш, прагнете, виховуєтесь, відпочинемо, замислимося, радіси, знаходишся, залишите, зберемося* тощо. Під час перевірки записів слухачі підготовчих курсів обґрунтовують орфограми. Пробуджує інтерес школярів морфо-

логічно-морфемний розбір дієслів (виділення закінчень і визначення особи й числа) в загадках: 1. *Хто перший двері відчиняє?* (Ключ.) 2. *Несеш- брязчить, покладеш - мовчить.* (Ланцюг.) 3. *Хоч буваю часто битий, але зовсім не сердитий. Я стрибаю, веселюся... Чи вгадаєте, як звуся?* (М'яч.) та ін.

З вивченням особових форм дієслова пов'язане ознайомлення слухачів з безособовими дієсловами. Підвести абітурієнтів до усвідомленого засвоєння значення і граматичних особливостей безособових дієслів можна через тлумачення загальнонавчаних прикметників, утворених префіксально-суфіксальним способом з участю префікса *без-*: *безмежне поле, безпомилкове написання (поле без меж, написання без помилок)*, після чого слухачі висловлюють думку про значення слова *безособовий* і визначають, які дієслова називаються безособовими. Визначення слухачів уточнюються, шліфуються та ілюструються прикладами, за допомогою яких вони переконуються, що безособові дієслова, як і особові, позначають дію або стан, проте, на відміну від них, не передбачають виконавця. У реченні *І світає, і смеркає, день Божий минає* (Т.Шевченко) слухачі виділяють дієслова й доводять, що перші два - безособові, бо названу ними дію не можна пов'язати з будь-якою особою чи предметом, третє - особове, оскільки названа ним дія приписується частині доби *-день*. Інтенсифікацію навчальної роботи та свідоме засвоєння граматичних ознак безособових дієслів забезпечить розв'язання абітурієнтами проблеми: чи справді безособові дієслова є безособовими. Виділивши у пропонованих словах (напр., *пощастить, дніє, ститься, світає*) закінчення, слухачі переконуються, що дієслова вжито в 3-й особі однини. Висновки слухачів підсумовуються тезою: хоч безособові дієслова не співвідносяться з діячем (особою або предметом), але мають форму 3-ї особи однини теперішнього чи майбутнього часу. Осягнути специфіку безособових дієслів, взаємозв'язок їхніх значень, формальної структури й ролі в реченні допоможе мовний розбір, що поєднує лексичний (значення), морфемний (основа, закінчення), морфологічний (час, особа або рід, число) і синтаксичний (роль у реченні) аналізи.

На занятті, присвяченому безособовим дієсловам, слухачі мають одержати інформацію й про те, що деякі дієслова у формі 3-ї особи однини й середнього роду вживаються як у безособовому, так і в

особовому значенні. Диференціювати значення й умови вживання таких дієслів допомагає прийом зіставлення їх в особовому й безособовому реченнях на кшталт: *З моря віє свіжий, прохолодний вітерець. - З моря віє прохолодою.*

Під час роботи над безособовими дієсловами варто приділити належну увагу розвитку мовлення слухачів підготовчих курсів. Так, збагатить словник учнів і сконкретизує їхні знання про форми безособових дієслів добір синонімів і складання з деякими з них речень. Наприклад: *Дніє (розвидняється, світає). Мжичить (мрячить, сльотить). Фортунить (таланить, щастить). Тіпає (трусить, трясє)* і т.д. Розвиткові зв'язного мовлення доцільно присвятити завдання на опис природи з використанням безособових дієслів із тем на вибір: «*На світанку*», «*Ідуть дощі*», «*Надходить вечір*».

Вивчення словозміни дієслів за особами слід завершити висновками, кожен з яких слухачі ілюструють самостійно дібраними прикладами:

- в українській мові за здатністю змінюватися за особами виділяються три групи дієслів: 1) утворюють усі особові форми однини і множини (більшість): *чую, чуємо; утвориш, утворите;* 2) уживаються тільки в 3-й особі однини і множини: *половіє, половіють; заболить, заболять;* 3) мають лише форму 3-ї особи однини: *смеркає, звечоріє.*

- граматичне значення особи теперішнього і майбутнього часу виражається двома типами закінчень (I і II дієвідміни): *-уть (-ють)* та *-ать {-ять}* у 3-й особі множини (*прагнуть, змиють - мовчать, мислять*) та голосними звуками [є] - [и] (або [і]) в інших особових формах, крім 1-ї однини: *несеш, будусмо - мислимо, скоїться.*

З метою актуалізувати знання слухачі можуть підготувати лінгвістичне повідомлення про часи дієслова із записом дібраних прикладів за планом.

1. Які відношення виражає час дієслова?
2. Що означають дієслова: 1) теперішнього; 2) минулого; 3) майбутнього часу?
3. Як змінюються вони в теперішньому, майбутньому та минулому часі?

Абітурієнти слухають, виправляють і доповнюють повідомлення, після чого викладач підсумовує, розширює й конкретизує відомості з цих питань.

Осмисленню й удосконаленню знань про часи дієслова сприяє виконання тестових завдань відповідно специфікації ЗНО в 8-му класі: на морфологічний розбір (визначення в тестах виду, часу, особи або роду й числа) і творення можливих форм часу від інфінітивів. Активізуватиме пізнавальну роботу та поглиблюватиме увагу до значення й засобів вираження різних часових форм вибірковий диктант, під час якого слухачі записують в окремі колонки (за часами) із трьох продиктованих дієслів два, вжитих в однаковій часовій формі. Наприклад: 1. *Листуємося, здійснився, повідомляється.* 2. *Усміхнеться, відрікся, домоглися.* 3. *Наважиться, лишилися, зберемо* тощо.

Працюючи над формами дієслів теперішнього і простого майбутнього часу, слухачі мають довідатися також про нормативні варіанти закінчень 1-ї особи множини: *-емо (-ємо) - -ем (-ем)* та *-имо (-їмо) - -иш (-їш)*: *бережемо - бережем, блукаємо - блукаєм; сушимо - сушим, гоїмо - гоїм* і усичення після голосного закінчення *-є* у 3-й особі однини: *Рече та стогне Дніпр широкий, сердитий вітер завива, додолю верби гне високі, горами хвилю підійма* (Т.Шевченко).

У процесі роботи над формами дієслів теперішнього і простого майбутнього часу опрацьовуються пов'язані з ними питання орфографії, фонетики, орфоепії та морфеміки. Так, хоч основне правило правопису дієслів (уживання в закінченнях *е, є* чи *и, і*) у загальноосвітній школі вивчається докладно, на підготовчих курсах, практикуючи супровідні та спеціальні вправи дня зміцнення орфографічних навичок, слухачів варто зорієнтувати на визначення дієвідміни (а отже, і вживання нормативних закінчень) за формою не лише 3-ї особи множини, а й 3-ї однини: *хочеш, бо хоче, хочуть* (а не *хочить, хотять*), *колемо, бо коле, колють* (а не *колить, колять*), *гоїте, бо гоїть, гоять* (а не *гоє, гоють*) і т.д.

Питання фонетики й орфоепії, пов'язані зі словозміною дієслів теперішнього і простого майбутнього часу, доцільно розглядати у процесі виконання тестових завдань, які передбачають творення від інфінітивів відповідних часових форм з частковим

транскрибуванням (виділенням фонем, які чергуються) і коментуванням фонетичних змін та вимови записаних слів.

Результативними з погляду зміцнення знань про форми дієслів теперішнього і простого майбутнього часу є тести: із поданих через мультимедійну систему на екран рядків, слухачі виписують дієслова тільки майбутнього часу. Наприклад:

1. *Тривожаться, переконуємо, чатуєте*, відмовитесь.
2. *Височить, забувають, привабляться, вагається*.
3. *Працюється, величаєте, наважитесь, уникнемо*.
4. *Опануєте, досліджується, виряджаємо, виглядаю*.

Позитивно позначиться на усвідомленні граматичних відомостей і розвитку мислення абітурієнтів самостійне складання ними подібних тестів із використанням їх у навчальному процесі.

Інтелектуального напруження й зосередженості вимагають усні вправи на визначення особи, числа та дієвідміни за схемами дієслів. Збагаченню словника й засвоєнню особливостей творення часових форм сприяє завдання на добір синонімів у формі поданих дієслів, виділення в них закінчень і визначення часу, особи й числа. Наприклад: *студить* (охолоджує), *кваплять* (підганяють), *зичимо* (бажаємо), *виростимо* (розведемо), *студіюєш* (учиш), *впроваджуєте* (вводите) і т.д.

Отже, використання різних форм тестових завдань при вивченні на підготовчих курсах форм особового дієслова спонукає до мислення, аналізу й узагальнень мовних явищ та активізує розумові зусилля слухачів щодо засвоєння, осмислення і закріплення матеріалу.

Різні методи та тестові технології при вивченні вище зазначеної теми допоможуть перевірити відповідність знань, умінь і навичок слухачів програмним вимогам, оцінити рівень навчальних досягнень з даної теми і з української мови загалом.

Список літератури

1. *Арешенков Ю.О.* Учїться висловлюватися. / О.Ю. Арешенков, П.І. Білоусенко – К.: Рад. Школа, 1990. – 127 с.
2. *Безпояско О.К.* граматика української мови. / О.К. Безпояско, К.Г. Городенська, В.М. Русанівський – К.: Наукова думка, 1993.
3. *Ващенко Г.* Праці з педагогіки та психології. – К.: Наука, 2000.
4. *Великий* тлумачний словник сучасної української мови. – К.: 2001.

5. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: 1998.
6. Жовтобрюх М.А., Курс сучасної української літературної мови. / М.А. Жовтобрюх, Б.М. Кулик– К.: 1972
7. Мельничайко В.Я. Методика морфології // Методика вивчення української мови в школі. – К.: 1987.
8. Русанівський В.М. Час // Українська мова: Енциклопедія. – К.: 2000.

УДК 373. 57:811.161.2 (045)

Л. Кацан

МЕТОДИКА ПРОВЕДЕННЯ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ ІЗ РОЗВИТКУ ЗВ'ЯЗНОГО МОВЛЕННЯ НА ПІДГОТОВЧИХ КУРСАХ

У статті опрацьовано методикау підготовки слухачів підготовчих курсів до створення власного аргументованого висловлювання на дискусійну тему на основі власного досвіду, практичні поради, рекомендації, побажання, відповіді на питання старшокласників, що хвилюють при створенні висловлювання. Особливу увагу приділено роботі над стилем, адже в ЗНЗ стилістика вивчається недостатньо.

Слухач повинен збагнути, що написати самостійно оригінальний твір нелегко. Автора мають захопити певна ідея, задум. Після цього починається творчість. Багато радості приносять йому вдало знайдене слово, виражальний засіб. Удосконалювати написане можна без кінця. Слухач має критично поглянути збоку на свій твір, уявити, як сприйме його читач: чи розкрита теза, чи зумів переконати, чи відчує захоплення блискучими метафорами, сильним і самобутнім, стислим виразом, мелодією співучої мови...

Мета: підготувати учнів до написання судження під час ЗНО, навчити осмислено підходити до роботи, визначаючи опорні поняття, підтекст запропонованого для опрацювання вислову чи питання; розширювати й уточнювати словниковий запас; розвивати мислення, мовлення, аналітичні здібності, увагу учнів; удоскона-